

УКРАЇНСЬКА МОВА

УДК 81.373.612

DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2022.4.1/01>**Бабич Т. В.**

Центральноукраїнський національний технічний університет

ЧИННИКИ, ЩО ФОРМУЮТЬ СЕМАНТИЧНУ СТРУКТУРУ СЛОВА (НА ПРИКЛАДІ ПОЕЗІЙ ПОЕТІВ-ШІСТДЕСЯТНИКІВ)

У роботі висвітлені проблеми варіювання смислового значення поетичного слова, розглянуті об'єктивні закономірності організації художнього тексту з метою зведення до мінімуму інтуїцію та суб'єктивізм в інтерпретації. Важливим у вивченні семантики слова у поетичних текстах є вчення про лінгвоестетичну природу художнього слова. Особливо значущим цей підхід виявився при аналізі художньо-поетичного мовлення, специфіку якого значною мірою становлять найнесподіваніші семантичні трансформації мовних одиниць у ході їхнього використання.

Для вивчення мови з погляду її семантичного наповнення застосовують гносеологічні, естетичні та комунікативно-когнітивні чинники.

Семантику слова, загалом, формують ціла низка чинників. Згадаємо насамперед найрізноманітніші явища із соціального, політичного та економічного життя відповідної епохи. Їх вплив на функціонування слів зокрема і в художньому тексті важко переоцінити. Тому, аналізуючи поетичний текст, варто ураховувати всі аспекти пізнавальної діяльності автора, виявляти різні поєднання елементів його естетичного пошуку.

Мовлення в цілому, а поетичне зокрема формують загально заведені закономірності у розумінні предметів та явищ, їх властивості та функції. Саме розуміння світу, його закономірностей, правил і норм начебто вербалізуються у слові. Така діяльність, як і її результати, є емоційно забарвленою та вміщує увесь набутий поколіннями досвід. Тому мова не лише надає інформацію, але і наділяє її конотативними компонентами, різними оцінками, що властиві суб'єкту мовлення.

Це надзвичайно яскраво помітно у поетичних творах і впливає, крім іншого, на особливості значень використовуваних слів.

Ключові слова: лексичне значення слова, художній текст, компонентний аналіз, емоційність, конотація.

Постановка проблеми. Сучасні методи формування смислового наповнення слів у мовленні загалом, і в поетичному тексті зокрема викликають посилену увагу лінгвістів. Одним із надзвичайно важливих аспектів дослідження складної та багатогранної проблеми лексичної семантики постають семантичні трансформації слів у ході їхнього використання та аналіз чинників, що зумовлюють ці трансформації.

Аналіз останніх комплексних тематичних досліджень і публікацій відомих вчених М.І. Гураль, А.А. Загнітка, В.М. Манакіна, Л.Т. Масенко О.О. Семенець, Н.В. Слухай, переконливо доводять, важливість поглибленого вивчення структури значення слова в системі літературно-художнього мовлення.

Значні наукові доробки акцентують на необхідності аналізу мови художніх творів не лише враховуючи мовні закономірності, але й специфіку ідіостилю митця, як явища мистецтва, його естетичні закономірності, що відповідають ідейно-образному змісту. Це уможливило безумовно цінний аналіз мовних чинників органічно поєднувати із закономірностями вираження ідейно-образного змісту твору. Такий підхід суттєво покращить виявлення значущих позицій естетики слова.

Цілі та завдання статті у встановленні чинників та спробів типології семантичних трансформацій слів у поетичному тексті, їх місця у зображенні лінгвопоетичної картини світу.

Виклад основного матеріалу. При аналізі поетичного тексту, винятково важливого значення

набуває необхідність урахування всіх характеристик пізнавальної діяльності автора, виявлення різних комбінацій елементів його естетичного пошуку. Тому дослідження художньо-поетичного мовлення є невіддільним від розуміння виявлення механізмів і закономірностей розумових процесів з омовлення дійсності та виявлення тих образів, властивостей та функцій, які зафіксовані вербально. Ця діяльність, безумовно, так само, як і її результати, емоційно забарвлені. Тому це надзвичайно яскраво виявляється в поетичних творах і впливає, крім іншого, на особливості значень використовуваних слів. Ці чинники семантичних трансформацій слів, враховуючи їх безумовну пізнавальну складову, називаємо гносеологічними. Вчені акцентують увагу на двох основних групах таких чинників: 1) зовнішні (позамовні) та 2) внутрішні (власне мовні). До першої групи належить ціла низка чинників. Перш за все – це найрізноманітніші прояви соціального, культурного, політичного та економічного життя відповідної епохи, вплив яких на функціонування слів зокрема, і в художньому тексті величезний. Але у художньому-поетичному тексті не лише ці типи чинників визначають особливості використання мовних одиниць у художньому творі. Крім того, слово у поетичному творі є насамперед засобом художнього зображення і виконує особливу функцію, естетичну. Ураховуючи цю обставину, виділяємо також естетичні чинники інноваційних перетворень слів,

До внутрішніх (власне мовних) чинників належать: динамізм семантичної структури слова на мовленнєвому рівні, контекстуальна співвіднесеність одиниць, відкритість семантичної структури слова.

Динамічність семантичної структури слова на мовленнєвому рівні проявляється в рухливості, нестатичності, потенційній варіативності лексичного значення та вказує на можливість семантичного розвитку лексичного значення слова.

Контекстуальна співвіднесеність мовних одиниць полягає в тому, що новий ідейно-образний зміст слів виникає внаслідок синтагматичної співвіднесеності елементів твору.

Функціонування закону семантичної відкритості слова як наслідок асиметричного дуалізму мовного знака зумовлене особливостями асоціативних можливостей мислення людини. Відкритість семантичної структури слів уможливорює їхнє зближення, що і є фундаментом для різного роду смислових трансформацій мовних одиниць в естетичному функціонуванні.

Предметом дослідження є явища семантичних трансформацій слів у поетичних текстах, простеження тенденцій та способів розвитку семантики слова. Зважаючи на те, що функціонування слова в конкретному художньому творі пов'язане поширенням семантичної валентності слова, зі зміною його семантичної структури та реалізацією закладених смислових потенцій, цей, напрямом сучасного мовознавства є актуальними.

Динамічність семантичної структури слова на мовленнєвому рівні виявляється в нестатичності, рухливості, потенційній варіативності лексичного значення та вказує на здатність як ядерних, так і периферійних сем (найменші, об'єктивно існуючі одиниць змісту) перегруповуватися, що приводить до варіювання та семантичного розвитку лексичного значення слова.

Контекстуальна співвіднесеність мовних одиниць зумовлена виникненням нового ідейно-образний зміст слів внаслідок синтагматичної співвіднесеності елементів твору.

Функціонування закону семантичної відкритості слова як наслідок асиметричного дуалізму мовного знака зумовлене особливостями асоціативних можливостей мислення людини та уможливорює зближення, на перший погляд, не поєднаних слів, що і є фундаментом для різного роду смислових трансформацій мовних одиниць.

В останні десятиліття з'явилося чимало праць, у яких питання емоційного навантаження слова в лексичній семантиці привертає увагу дослідників.

При аналізі емоційних відтінків значення слова для їхнього називання в науковій літературі використовується різноманітна термінологія: емоційно-експресивна значущість, емоційна маркованість, оціночні значення, емотивно-оціночні одиниці, ментальна репрезентація дійсності тощо.

Необхідним є дослідження, що висвітлює об'єктивні закономірності організації художнього твору та піднесе аналіз тексту на принципово новий рівень, який стане єдиною вірною шляхом естетичного пошуку у дослідженні інноваційних змін семантичного наповнення слова.

Розуміння мовлення з погляду його семантичного наповнення неминуче вимагає виходу за поверхневі форми лексем на той рівень, який визначає їх художню цінність. Визначення поняття зміни семантики слова у мовленні вимагає встановлення фактів цього явища.

Розмежують два основних кола чинників цього явища у мовленні: мовні та позамовні. Для їх позначення застосовують такі терміни: зовнішні

та внутрішні, зовнішньо лінгвістичні та внутрішньо лінгвістичні, екстралінгвістичні та власне мовні. Пояснюючи різного роду закономірності зміни трансформацій слів у мовленні загалом, і художньому зокрема, лінгвістами заведено застосовувати терміни «лінгвістичні» та «естетичні» чинники. У загальновідомих наукових розвідках поширена ідея про емоційно-образні естетичні трансформації мовних одиниць у структурі тексту.

До гносеологічних та естетичних чинників належать специфічна робота людської свідомості, яка рівень мислення людини, її психічний стан, пізнавальні та емоційні межі відображення дійсності репрезентує у тексті. Ці чинники детерміновано дією естетичної функції мови. Саме її реалізація у художньо-поетичному мовленні сприяє виникненню нової якості слів, коли кожен елемент мовної картини твору окрім словникового значення містить у собі ідейно-добразну інформацію.

Оцінюючи зовнішній світ, свого місця в ньому – розглядається крізь призму загально заведених поглядів, Норми поведінки людини завжди орієнтовані на певні правила, що слугують певними еталонами. Людська свідомість складається з уявлень про відповідність дійсності поняттям про справедливість, мораль, про прекрасне.

Тому семантика слів доступна усім носіям певної мови, створена у результаті діяльності колективу, суспільству, народу, і, як наслідок, семантика мовних знаків дозволяє людям розуміти один одного, навіть враховуючи індивідуальні мікро смисли, якими людина наділяє слово.

Сформована гама життєвих поглядів, моделей поведінки, світоглядних орієнтирів, емоцій, думок, прагнень визначаються також світосприйняттям конкретної нації у конкретному соціально-політичному вимірі.

Л.В. Костенко виявилась сучасницею тоталітарної імперії, мораль якої проголошувала радянський спосіб життя, 'із мірилами, що встановлюю єдине соціалістичного мислення, яке виключало будь-які вияви власного «я». Тому людське життя, його найвище призначення обезцінене, позбавлене будь-якого смислового наповнення, спотворене. Як от у рядках:

Я алкоголь страченої сугі.

Її Сізіф, алхімік і мурах [1, 118]. або

А я – ніщо. Одоробло. Опудало власних городів [Там само, 118].

Так само сувора цензура на творче мислення, контроль та репресії.

Стоїть твоя категорична муза

і ритми вибива на кобурі [1, 118].

Інші модифікації в значеннях слів спостерігаємо в наступних поетичних рядках:

Ви калабані страху розвели

на всіх духовних магістралях віку [1, 167]

Тут значущим є слово *калабані* (калабаня – вибоїна звичайна на дорозі, переважно з водою, болотом [4, IV, 74]), воно показує проблеми самоідентифікованої національно дезорієнтованої частини суспільства та надає концепту *страх* (*страх*¹ – стан хвилювання, тривоги, неспокою, викликаний чеканням чого-небудь неприємного, небажаного [4, IX, 753]) додаткового смислу: перешкоди для духовного розвитку.

Тривогу за втратою цілою нацією своєї гідності та історичної пам'яті як наслідок духовних експропріацій та «амнезії духовної пам'яті» відчуваємо в поезії «Місто Ур»:

Ідуть роки. Ідуть століття.

Хтось щось руйнує. Хтось і створює.

А місто УР зсипає сміття,

зсипає сміття на свою історію [1, 360].

Повторення словосполучення *зсипає сміття* на тлі філософського осмислення невпинності часу (*Ідуть роки. Ідуть століття*) набуває значення «ганьбити». Багаторазове використання словосполучення *зсипає сміття* організовує весь поетичний текст та підсилює його негативну семантику.

Розширення смислових можливостей слова шляхом реалізації лише одного із його значень відбувається в такому прикладі:

Майстрували нам стелю до млости, до одуру,

із найкращих ідей, з настановами згідно,

знявши мірку з пресованих бовдурів

і пружинно-спіральных негідників [1, 142].

Стилістичний ефект слова *стеля* (стеля – верхнє внутрішнє покриття у будь-якому приміщенні [4, IX, 683]) створений реалізацією лише однієї семи *верхній*. Саме слово під впливом контексту позначає межу моральних та етичних цінностей людини.

Ідейно-образна інформація міститься й у словах *пресований* (пресований – виготовлений пресуванням [4 V, 542]), та *пружинно-спіральный* (пружина – гнучка, пружка (перев. із сталі) металева смужка або спіраль, яка протидіє тискові і часто використовується як деталь механізму [4, VIII, 360]; спіраль – крива лінія, що робить ряд закономірно змінюваних обертів навколо певної точки [4, IX, 536]). У свідомості читача виникають образи енергійних і бездушних «негідників» та «бовдурів», які є продуктом радянської пропаганди, комуністичної системи виховання та шові-

ністичної політики», здатних пристосуватися до будь-якої моралі.

Зміни семантики слів, які визначаються дією суб'єктивного чинника, представляють відоме слово абсолютно несподівано, наче в іншому вимірі існування. Таке художнє перетворення дійсності має своєю духовною передумовою продуктивне уявлення і закріплює в тексті нереальне сполучення реальних деталей, як це, наприклад, відбувається в наступних рядках: «*Однімуть ваши волю, прикрутять до прогресу*» [1, 214] «*Поклала вишня ліктик на тину*» [1, 202]; «*карусель цвітастих спідничок*» [1, 208]; «*Кибиток кочових ребристі халабуду*» [1, 211]; «*Останні очі квітів торкає морозок*» [1, 213]; «*І слухав місяць золотистим вухом*» [1, 71]; «*старі хатки в солом'яних скафандрах*» [1, 73]; «*ген корів розсипана квасолька*» [1, 92]; «*і чорні сльози шовковиці капали через тин*» [1, 105]; «*Малої хвилі відчайдушний схлип*» [1, 131]; «*Зелені верби руки заламали*» [3, 213]; «*Важкувато сопе димар*» [3, 42]; «*Галасує від болю дерево*» [3, 42]; «*Лежать сніги з закритими очима*» [3, 56].

Інноваційні зміни смислового наповнення слів у наведених поетичних фрагментах зумовлені, очевидно, особливостями поетичної гносеології. Слова набувають змісту, який не передбачений контекстом, а з'являється з волі автора у співвіднесенні з його світоглядом, асоціативним поглядом на звичайні предмети, які часто персоніфікуються, «обрастають» частинами тіла, як це спостерігаємо в таких рядках: «*коли ридали сосни янтарем*» [1, 392], «*лоскоче боки мертвих яворів*» [1, 411], «*сад шепотів пошерхлими губами*» [1, 342], «*янтарні спини стовбурів*» [1, 332].

Власне лінгвістичні чинники семантичних інновацій мовних одиниць складаються з основних та перехідних стадій у смисловій перебудові лексеми.

Головними лінгвістичними чинниками, що перерозподіляють смислові акценти у мовленні є такі: динамізм семантичної структури слова на мовленнєвому рівні, контекстуальна співвіднесеність одиниць, відкритість семантичної структури слова.

Динамізм семантичної структури слова на мовленнєвому рівні виявляється у в нестатичності, рухливості, потенційній варіативності лексичного значення та вказує на здатність як ядерних, так і периферійних сем (найменші одиниці змісту) перегруповуватися, що приводить до варіювання та семантичного розвитку лексичного значення слова.

Новий ідейно-образний зміст слів виникає внаслідок контекстуальної співвіднесеності мовних одиниць та синтагматичної співвіднесеності елементів твору.

Функціонування закону семантичної відкритості слова як наслідок асиметричного дуалізму мовного знака зумовлене Відкритістю семантичної структури слів та уможлиблює їхнє зближення, що і є підґрунтям різного роду смислових трансформацій мовних одиниць.

Розглянемо такі поетичні рядки:

Отож хвала вам!

Бережіть снагу.

І чемно попередить вас дозвольте:

якщо мене ви й зігнете в дугу,

То ця дуга, напевно, буде вольтова [1, 150].

У першому випадку словосполучення (*зігнути в дугу*) актуалізує семантичні ознаки фразеологізму 'дуже', 'надто' [4, 1104], у другому (*вольтова дуга*), очевидно, семантичні компоненти лексеми *дуга* (*дуга* – округла крива лінія; те, що має форму округлої кривої лінії; електрична дуга [4, II, 431]) контекстуально набувають сем 'напруження', 'сила'. У результаті наведені сполучення отримують значення, які роблять наведені одиниці до певної міри антонімічними. Конкретизація семантичних ознак поетичного слова спричиняє рухомість мовного образу та викликає відразу декілька асоціацій. Саме так і виникають смисли, які коливаються від основного до периферійного значення та утримують поетичний текст в емоційному напруженні.

Так само у рядках:

Спасибі й вам, що ви не м'якуші.

Дрібнота бути не годна ворогами.

Якщо я маю біцепси душі –

то в результаті сутичок із вами [1, 150].

Перетворення слова *біцепси* (*біцепси* – м'яз руки між ліктем і плечем [4, I, 191]) показує новизну авторського ставлення до зображуваної дійсності та матеріалізується шляхом співвіднесення слова *біцепси* із словом *душа* (*душа* – внутрішній психічний світ людини з її настроями, переживаннями, почуттями [4, II, 445]). На асоціативному рівні це слово викликає уявлення про душу як фізичну матерію, яку шляхом спортивних навантажень можна зробити сильною. Можливо, саме ці потенційні семантичні ознаки стали мотивом для перенесення.

Висновки. Форми вияву трансформацій слів різноманітні та зумовлені невичерпним багатством кожного конкретного випадку, тим більше, що досліджуються вони в умовах дискурсивної зони,

де семантичні зрушення є результатом когнітивної обробки ціннісних матерій реального світу.

Зміна семантики слів у в межах конкретного художнього твору має системний характер,

оскільки практичне функціонування мовних одиниць у поетичному дискурсі – це наслідок гармонійного поєднання мовного та когнітивного.

Список літератури:

1. Костенко Л.В. Вибране. Київ, 1989. 560 с.
2. Павличко Д.В. Вибрані твори: у 2-х томах. Київ : Дніпро, 1979.
3. Симоненко В.А. Твори: у 2-х томах, Черкаси : Брама – Україна, 2004.
4. СУМ – Словник української мови: в 11-ти томах. Київ : Наукова думка, 1970 – 1980.
5. ФСУМ–Словник фразеологізмів української мови / за ред. В.О. Винника. Київ : Наукова думка, 2003. 1104 с.

Babych T. V. FACTORS THAT FORM THE SEVENTIC STRUCTURE OF THE WORD (ON THE EXAMPLE OF THE POETS OF THE SIXTY)

The work highlights the problems of varying the semantic meaning of a poetic word, considers the objective regularities of the organization of an artistic text in order to minimize intuition and subjectivism in interpretation. Important in the study of the semantics of words in poetic texts is the doctrine of the linguistic-aesthetic nature of the artistic word. To study the language from the point of view of its semantic content, epistemological, aesthetic, and communicative-cognitive factors are used.

This approach turned out to be especially significant in the analysis of artistic and poetic speech, the specificity of which to a large extent is the most unexpected semantic transformations of linguistic units during their use.

The semantics of a word, in general, is shaped by a number of factors. First of all, we will mention the most diverse phenomena from the social, social, political and economic life of the relevant era. It is difficult to overestimate their influence on the functioning of words, in particular, in an artistic text. Therefore, when analyzing a poetic text, it is necessary to take into account all aspects of the author's cognitive activity, to identify various combinations of elements of his aesthetic search.

Therefore, speech in general, and poetic speech in particular, form generally established regularities in the understanding of objects and phenomena, their properties and functions. Our understanding of the world, its regularities, rules and norms seems to be materialized in the word. Such activity, as well as its results, are emotionally colored and contain all the experience acquired over generations. Therefore, language not only provides information, but also endows it with connotative components: various assessments that are characteristic of the subject of speech.

This is extremely vividly manifested in poetic works and affects, among other things, the peculiarities of the meanings of the words used.

Key words: *lexical meaning of the word, artistic text, component analysis, emotionality, connotation.*